

UDC | УДК : 343.214

Анотація: У статті аналізується підхід Європейського суду з прав людини до проблем судової нормотворчості, поширювального тлумачення, аналогії у кримінально-правовій сфері, сформований у практиці з застосування ст. 7 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Також розглядаються окремі проблемні питання врахування практики Європейського суду з прав людини щодо компонента *lex stricta* принципу законності у кримінальному праві України.

Ключові слова: принцип законності; судова нормотворчість; поширювальне тлумачення; практика Європейського суду з прав людини

LEX STRICTA AS A COMPONENT OF THE LEGALITY PRINCIPLE OF THE SUBSTANTATIVE CRIMINAL LAW IN EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS INTERPRETATION

KHNYLIUK S.

*Candidate of Legal Science,
Lviv National Ivan Franko University*

ABSTRACT

Purpose. To examine the approach of the European Court of Human Rights to the problems of judicial rulemaking, extended interpretation, analogy within criminal-legal sphere, shaped within application of the Article 7 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. The study also deals with certain issues of endorsement of the European Court of Human Rights practice with regard to the *lex stricta* legality principle, to the criminal law of Ukraine.

Approach. The European Court of Human Rights reputes that judicial rulemaking in criminal-legal sphere, extended interpretation of criminal-legal provisions within certain circumstances shall not infringe human rights provided by the Convention. The European Court of Human Rights doesn't distinguish between judicial interpretation and judicial rulemaking and lays down equal limits, rules for certain types of national court activities. In particular, its results shall be predictable, comport the matter of he offence and articles of law.

Findings. The European Court of Human Rights acknowledges there is no specific uniform nature of criminal-legal form predefined by legislator, that is frequently sought through examination of its nature. Instead, the Court as-

LEX STRICTA ЯК СКЛАДОВА ПРИНЦИПУ ЗАКОННОСТІ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

С. В. ХИЛЮК

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права та кримінології,
Львівський національний університет ім. Івана Франка*

✉ зв'язок з автором: через Редакцію

Структурно принцип законності у кримінальному праві включає чотири складові (дві з них характеризують джерела кримінального права, ще дві визначають правила застосування кримінально-правових норм): 1) *lex scripta* (визначає, в яких формах норми про злочин та покарання можуть об'єктивуватися назовні); 2) *lex certa* (містить вимоги до якості джерела кримінального права); 3) *lex praevia* (правила дії джерел кримінального права в часі); 4) *lex stricta* (правила тлумачення кримінально-правових положень) [1, с. 857–927]. Змістовне наповнення принципу законності в цілому та окремих його складових змінювалося в різні історичні епохи та є неоднаковим у різних правових системах. Класичним для держав континентальної правової системи є розуміння компоненту *lex stricta* як заборони застосування кримінально-правових положень за аналогією, особливо на шкоду особі [23, с. 94]. Попри словесну лаконічність, цей постулат торкається фундаментальних основ кримінального права, а саме: допустимості судової нормотворчості у кримінально-правовій сфері, правил і меж судового тлумачення, заборони аналогії у кримінальному праві тощо. Відповіді на ці питання в Україні повинні даватись з урахуванням не лише положень чинного законодавства та науки кримінального права, але й з урахуванням практики Європейського суду з прав людини (надалі – ЄСПЛ). Цей обов'язок впливає з факту ратифікації Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (надалі – Конвенція) [29, 30] та базується на ст.ст. 8, 9

sumes that change of social environment, even within stability of the text from provisions may lead to variation of the nature of criminal-legal form. The European Court of Human Rights admits that definite criminal-legal provisions may have several meanings.

Value. The admission criteria of judicial interpretation and rulemaking, extending the sphere of criminal-legal provisions, do not ensure effective protection of human rights, as well as do not provide clear directive protection for countries – members of the Council of Europe, where limits of judicial supervision comport human rights provided by Article 7 of the Convention. In order to enforce supremacy of law, judicial interpretation shall be considered as an acceptable in case the interpretation extends the scope of criminal-legal provisions as far as they detriment status of person whose actions are subject of criminal-legal assessment.

Keywords: legality principle; judicial lawmaking; extensive interpretation; the European Court of Human Rights; case-law

LEX STRICTA КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ ПРИНЦИПА ЗАКОННОСТИ В УГОЛОВНОМ ПРАВЕ В ИНТЕРПРЕТАЦИИ ЕВРОПЕЙСКОГО СУДА ПО ПРАВАМ ЧЕЛОВЕКА

ХЫЛЮК С. В.

кандидат юридических наук,
Львовский национальный университет
им. Ивана Франко

Аннотация: В статье анализируется подход Европейского суда по правам человека к проблемам судебной нормотворчества, распространительного толкования, аналогии в уголовно-правовой сфере, сформированный в практике по применению ст. 7 Конвенции о защите прав человека и основных свобод. Также рассматриваются отдельные проблемные вопросы учета практики Европейского суда по правам человека относительно компонента *lex stricta* принципа законности в уголовном праве Украины.

Ключевые слова: принцип законности; судебное нормотворчество; расширительное толкование; практика Европейского суда по правам человека

OPEN ACCESS

This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Конституції України. Таким чином, метою цього дослідження є з'ясувати, як розуміє ЄСПЛ компонент *lex stricta* принципу законності, а також як врахувати ці підходи у кримінальному праві України.

На сучасному етапі зміст принципу законності у кримінальному праві та окремі його складові досліджували О.Г. Кибальник, (С.Г. Келіна), В.М. Кудрявцев, Н.Ф. Кузнецова, Ю.Є. Пудовочкін, С.С. Пірвагідов, К.Є. Чередниченко, Дж. Холл та інші [19, с. 27–69; 31; 32; 34; 52, с. 84–99], проте питання гармонізації відповідних положень з практикою ЄСПЛ у цих роботах не ставилося. На необхідність враховувати практику ЄСПЛ у визначенні правила *nullum crimen sine lege* вказував В.О. Гацелюк, проте у своєму дослідженні безпосередньо такого аналізу не здійснював [27, с. 153]. Частково практику ЄСПЛ з застосування ст. 7 Конвенції вивчав Ю.Б. Хім'як, але лише в контексті визначення правил конструювання, тлумачення та застосування оціночних понять у кримінальному праві [50, с. 10–11; 51]. П.В. Волосяк, досліджуючи рішення ЄСПЛ як джерело кримінального права Росії, зосередив увагу на питаннях зворотної дії кримінального закону, лише побіжно згадав про заборону аналогії та поширювального тлумачення у кримінальному праві [26, с. 94–99].

Nullum crimen, nulla poena sine lege як один з виявів верховенства права у кримінально-правовій сфері відображений у ст. 7 Конвенції, відтак ЄСПЛ дав власну інтерпретацію всім складовим принципам законності у кримінальному праві. У *ratio decidendi* рішень ЄСПЛ компонент *lex stricta* принципу законності формулюється таким чином: кримінально-правові положення не повинні тлумачитись поширювально на шкоду обвинуваченому, наприклад за аналогією [7, § 43; 5, § 42; 9, § 778]. Детальніше це положення розкривається у рішеннях з застосування ст. 7 Конвенції.

На думку ЄСПЛ, судова правотворчість, як одне з джерел права, є невід'ємною частиною правової традиції держав – членів Ради Європи, яка забезпечує прогресивний розвиток кримінального права [14, § 29; 9, § 782; 4, § 93]. Хоча з членів Ради Європи лише Велика Британія є державою з англосаксонською (англо-американською) правовою системою, однією з основних ознак якої є наявність судового прецеденту як основного джерела права [36, с. 117, 126]. Всі інші держави належать до так званої континентальної правової системи, у якій, як зазначають окремі теоретики права, відсутня як концепція прецедентного права, так і уподібнена практика застосування прецедентних рішень судами [35, с. 12]. Проте в науці кримінального права висловлюється й інша позиція, зокрема, що і в континентальній правовій системі судовий прецедент та судова нормотворчість існують, маскуючи своє буття різними легальними формами [38]. Виходячи з концепції, згідно якої

прецедент відіграє певну роль як у системі загального права, так і в системі континентального права, ЄСПЛ визнає джерелом кримінального права не лише закони, але й підзаконні нормативно-правові акти та судову практику [48, с. 173–175]. Наприклад, ЄСПЛ визнав несумісним з принципом законності, передбаченим ст. 7 Конвенції засудження громадянина Російської Федерації за членство в екстремістській організації, так як на момент вчинення діяння рішення Верховного Суду Російської Федерації про визнання відповідної організації екстремістською не було офіційно оприлюднено, хоча про його існування повідомлялося в засобах масової інформації [8, § 88–95]. По суті, ЄСПЛ надав рішенням вищої судової інстанції у конкретній справі такого ж значення як і нормативно-правовим актам.

Оцінюючи значення судового тлумачення кримінально-правових положень, ЄСПЛ зазначає, що якби чітко не були сформульовані кримінально-правові положення, вони завжди потребують судового тлумачення, для того щоб з'ясувати сумнівні аспекти та врахувати змінювані обставини; тлумачення та застосування окремих нечітких, розмитих понять залежить від практики [9, § 779, 782; 12, § 234; 16, § 100; 4, § 92; 5, § 45]. Адже ЄСПЛ виходить з того, що право – це чинні правові положення в інтерпретації компетентних судів [7, § 45]. Необхідність враховувати змінювані обставини зумовлює допустимість зміни судової практики, при незмінному стані законодавства. Єдине, що вимагає ЄСПЛ, щоб така зміна була обґрунтованою, послідовною [4, § 115]. Проте, як слушно зазначає К. Рейд, провести межу між обґрунтованою та необґрунтованою зміною практики складно [22, с. 193].

ЄСПЛ вказує, що допустимою є криміналізація діяння шляхом поширювального судового тлумачення кримінально-правової норми, якщо це узгоджується з суттю правопорушення та є розумно передбачуваним [9, § 782]. У іншій справі ЄСПЛ зазначає, що з вимогами ст. 7 Конвенції узгоджується поступове, від справи до справи, роз'яснення правил кримінальної відповідальності через судові тлумачення, якщо його результат узгоджується з суттю правопорушення та є розумно передбачуваним [7, § 47; 4, § 93]. Наприклад, визнання згвалтуванням судовою практи-

кою Великої Британії насильницьких статевих зносин між подружжям всупереч існуючому подружньому імунітету ЄСПЛ оцінює як таке, що відповідає Конвенції. Ключовим аргументом називає те, що такий варіант судового тлумачення відповідає суті правопорушення, бо згвалтування настільки очевидно принижує людську гідність, що відносини потерпілої та жертви не мають значення [15, § 42–44]. У цій справі національні суди Великої Британії змінили підхід до трактування поняття «незаконні статеві зносини», вказавши, що такими можуть бути й зносини між подружжям. Також у Франції був притягнутий до кримінальної відповідальності редактор одного з засобів масової інформації за дифамацію, здійснену в прямому ефірі, не зважаючи на те, що склад відповідного злочину передбачав, щоб оголошені відомості були попередньо записані. ЄСПЛ вказав, що суди Франції не порушили ст. 7 Конвенції, давши поширювальне тлумачення поняття «попередньо записані», включивши до нього повторні трансляції прямого ефіру. ЄСПЛ мотивував своє рішення тим, що таке тлумачення узгоджується з суттю правопорушення та є розумно передбачуваним [13, § 20]. Яскравим прикладом коли поширювальне тлумачення ЄСПЛ визнав таким, що відповідає ст. 7 Конвенції можна назвати справу *Jorgic v. Germany*. Заявник був засуджений за акти геноциду, вчинені на території колишньої Югославії, хоч його дії були спрямовані не на фізичне чи біологічне знищення певної етнічної групи, а на знищення її як соціальної одиниці. ЄСПЛ констатував, що на момент вчинення відповідних дій у 1992 році багато судових органів тлумачило поняття геноциду вузько (як дії, що спрямовані на фізичне чи біологічне знищення певної етнічної групи – уточнено мною С.Х.), разом з тим, окремі науковці, а також міжнародні інституції давали широке тлумачення геноциду, яке охоплювали дії заявника. Суди Німеччини вперше, застосовуючи норму про геноцид, взяли за основу широке тлумачення. Такий підхід, на думку ЄСПЛ, відповідає суті порушення та є розумно передбачуваним [6].

Таким чином, результат як судової нормотворчості так і судового тлумачення повинен бути передбачуваним та узгоджуватися з суттю правопорушення. Передбачуваність означає, що особа припускає, що її поведінка потенційно може бути кримінально-каранною, а також знає заздалегідь,

яке покарання може їй загрожувати. Стандарти ст. 7 Конвенції не вимагають, щоб особа точно знала, що їй загрожує за вчинення тих чи інших діянь. Достатньо, щоб вона передбачала можливість настання кримінальної відповідальності. Це яскраво ілюструє рішення у справі *Huntamaki v Finland*. Заявник був засуджений за злочин, який становив собою причетність до іншого злочину. В результаті допущених процесуальних порушень щодо особи, яка вчинила предикатне діяння, було винесено виправдувальний вирок. А тому перед Верховним Судом Фінляндії постало питання, чи достатньо для засудження заявника наявності предикатного злочину *in abstracto*, чи все-таки необхідний злочин *in concreto*. У підсумку Верховний Суд Фінляндії витлумачив чинні кримінально-правові положення в такий спосіб, що наявність предикатного злочину *in abstracto* є достатньою підставою для засудження заявника [5, § 48–49]. ЄСПЛ констатував відсутність порушення ст. 7, тому що результат судового тлумачення для заявника був передбачуваний.

ЄСПЛ звертає увагу, що у випадку, коли норма тлумачиться вперше, це не означає, що результат буде непередбачуваним [9, § 785; 17, § 57–58]. Так як засоби, з допомогою яких особа оцінює потенційно можливі кримінально-правові наслідки своєї поведінки, не вичерпуються лише наявним судовим тлумаченням, але й включають консультацію професійного юриста [2, § 150], аналіз наукової літератури [6], норми інших галузей права, в яких деталізується зміст окремих ознак складу злочину [9, § 791], міжнародно-правові акти [10].

Крім того, судові тлумачення кримінально-правових положень згідно вимог компоненту *lex stricta* принципу законності в інтерпретації ЄСПЛ повинно бути обґрунтованим та доступним [4, § 93] та узгоджуватися з буквою закону [4, § 115].

Аналіз практики ЄСПЛ з застосування ст. 7 Конвенції показує, що такий критерій допустимості поширювального тлумачення як «не на шкоду особі» має другорядне значення. Зокрема, з рішення у справі *Huntamaki v Finland* впливає, що у випадку, коли формулювання кримінально-правових положень дають підстави для альтернативних варіантів тлумачення, при цьому обидва варіанти є передбачуваними та узгоджуються з суттю правопорушення, то вибір судом варіанту, який є

менш сприятливим для особи, що підлягає кримінальній відповідальності, не порушує гарантії, що передбачені ст. 7 Конвенції [5, § 41–54].

Є непередбачуваним, а відтак суперечить ст. 7 Конвенції, застосування нових підходів до визначення злочину та покарання, що з'явилися в судовій практиці після вчинення злочину, які погіршують становище особи. Такий висновок впливає з рішення Великої Палати ЄСПЛ у справі *Del Rio Prada v. Spain*. ЄСПЛ визнав, що тлумачення Верховним Судом Іспанії у 2006 році положень Кримінального кодексу 1973 року, який на той момент вже втратив чинність, про порядок обчислення остаточного строку відбування покарання у вигляді позбавлення волі для в'язнів, що працюють, дане після вчинення злочину, і, навіть, після набрання обвинувальним вироком сили, є ретроспективним застосуванням кримінально-правових положень. З огляду на те, що новий підхід погіршував становище особи, його застосування є порушенням ст. 7 Конвенції. Окремо ЄСПЛ звернув увагу, що таку зміну позиції вищої судової інстанції не можна розглядати як послідовний закономірний розвиток судової практики. А це в свою чергу означає, що таке тлумачення було непередбачуваним [4, § 111–118].

Суперечить ст. 7 Конвенції грубе порушення та свавілля у застосуванні правових положень національними судами [5, § 52; 9, § 783]. Приклад поширювального тлумачення, яке не узгоджується з вимогами ст. 7 Конвенції, можемо побачити у справі *Liivik v. Estonia*. Мова йде про тлумачення поняття істотна шкода в складі злочину зловживання владою чи службовим становищем. Національні суди Естонії визнали істотною моральну шкоду державі, заподіяну неправомірними діями заявника, з огляду на те, що він займав високе службове становище у сфері, яка привертала значну увагу громадськості, а також з урахуванням того, що його дії несумісні з загальним розумінням справедливості. Такі критерії ЄСПЛ назвав занадто розмитими, а відповідне тлумачення – непередбачуваним [11, § 100–101].

Практика ЄСПЛ не дає можливості поставити всі крапки над «і» у дискусії щодо аналогії у кримінальному праві. У справі *Radio France and Others v. France* ЄСПЛ не сприйняв аргументи заявника про те, що мало місце застосування аналогії, а

констатував поширювальне тлумачення на шкоду особі, яке було передбачуване та узгоджувалося з суттю правопорушення, а тому не порушувало ст. 7 Конвенції. ЄСПЛ встановив, що має місце застосування аналогії у кримінальному праві, яка суперечить ст. 7 Конвенції у двох справах проти Туреччини. Там засудили до позбавлення волі видавців та редакторів видань, які містили заклики проти територіальної цілісності Туреччини, хоча такий вид покарання, відповідно до положень чинного у цій країні законодавства, застосовуються лише до редакторів, відповідальність видавців менш сувора, і обмежується лише штрафом [13].

З загального визначення принципу законності випливає, що ЄСПЛ розглядає аналогію, як різновид поширювального тлумачення кримінально-правових норм, тобто як метод встановлення смислу правових положень про злочин та покарання. Відтак, його використання не суперечитиме вимогам ст. 7 Конвенції, якщо відповідатиме критерію передбачуваності та узгоджуватиметься з суттю правопорушення. Аналогія, в її традиційному розумінні, як спосіб криміналізації та пеналізації діянь порушує ст. 7 Конвенції, про що свідчать рішення у справах *Başkaya and Okçuoğlu v. Turkey*, *Ünsal Öztürk v. Turkey* [53; 54].

Наведені правові позиції дають можливість зробити такі висновки: ЄСПЛ вважає, що судова нормотворчість у кримінально-правовій сфері, поширювальне тлумачення кримінально-правових положень за певних умов не порушує права людини, передбачені Конвенцією. Оскільки з'ясування елементів правопорушення часто поширює сферу дії кримінального права на поведінку, яка до того вважалася не кримінально караною [22, с. 193–194], ЄСПЛ не розмежовує судове тлумачення та судову нормотворчість, і формулює однакові межі, правила для названих видів діяльності національних судів. Зокрема, їхні результати повинні бути передбачуваними, узгоджуватися з суттю правопорушення та буквою закону. Що в свою чергу означає, що суди не можуть конструювати нові склади злочинів, змінювати «набір ознак» складу злочину, запроваджувати нові види покарання. Як бачимо, в усіх випадках, які ЄСПЛ оцінив як такі, що узгоджуються зі стандартами Конвенції національні суди визначали зміст понять,

за допомогою яких в законі описані ознаки складу злочину.

Оскільки ЄСПЛ визнає судову практику джерелом права, до неї висуваються ті ж якісні вимоги, що й до інших джерел кримінального права [48, с. 176–181]. Той факт, що в багатьох рішеннях ЄСПЛ наголошує, що одним з завдань суду в процесі тлумачення кримінально-правових положень є врахувати змінювані обставини, означає, що ЄСПЛ визнає, що нема якогось єдиного наперед заданого законодавцем змісту кримінально-правової норми, який намагаються віднайти шляхом з'ясування її смислу. Натомість допускає, що зміна соціальних обставин, навіть за умов незмінності текстуальної форми правових положень, може призвести до зміни їхнього змісту. ЄСПЛ допускає, що одне кримінально-правове положення може мати декілька варіантів тлумачення.

Згідно з позицією ЄСПЛ використання аналогії як методу тлумачення кримінально-правових положень узгоджується зі ст. 7 Конвенції за умови, що результат є передбачуваним та узгоджується з суттю правопорушення. Використання аналогії на етапі застосування кримінально-правової норми, зокрема у пеналізації діяння суперечить ст. 7 Конвенції.

Отже, у прийнятті рішень з матеріально-правових питань ЄСПЛ віддає перевагу змістовному підходу, а не формальному та керується логікою притаманною англо-американській правовій системі – нормативно-правові акти обов'язкові, але вони можуть корегуватися судами.

Відтак постає питання як врахувати вказані правові позиції ЄСПЛ в Україні. Адже *de jure* джерелом кримінального права визнається лише КК України, а офіційне тлумачення кримінально-правових положень уповноважений здійснювати лише Конституційний Суд України. Стаття 3 КК України передбачає, що «злочинність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки цим Кодексом». У теорії кримінального права вже неодноразово зверталася увага на те, що попри домінуюче становище, КК фактично не є єдиним джерелом кримінального права України [24; 47]. Більше того, Конституційний Суд України прямо вказує, що розуміння права не дає підстав для його ототож-

нення з законом [45]. Щоб пом'якшити очевидну невідповідність закону фактичному стану речей вчені пропонують різні теоретичні конструкції, зокрема про формальні і матеріальні джерела кримінального права [50, с. 25–28], джерела кримінального права та джерела кримінального законодавства [33] тощо. З урахуванням існуючої дискусії А.Е. Жалінський пропонував під джерелом кримінального права розуміти всі текстурально існуючі способи вираження кримінально релевантної інформації змістом якої є зв'язуючи адресата кримінально-правові нормативні приписи... Все, на що в кінцевому рахунку опираються кримінально-правові рішення [28, с. 290]. А.В. Мадьярова переконливо доводить, що формулювання «злочинність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки цим Кодексом» не повинно тлумачитись в такий спосіб, що єдиним джерелом кримінального права може визнаватися лише кримінальний закон. Авторка зазначає, що вказана формула означає «вперше закріпити (хоча б в самому загальному вигляді): оголосити конкретне діяння злочинним (криміналізація), вказати види покарань, окреслити загальні межі покарань (пеналізація), перерахувати підстави кримінальної відповідальності, назвати підстави звільнення від кримінальної відповідальності та покарання тощо» [37, с. 274]. Таким чином, кримінальний закон виконує установчу функцію у кримінальному праві, це означає, що інші джерела кримінального права (які в ієрархії джерел права займають нижче місце) не можуть суперечити положенням кримінального закону (*contra legem*); запроваджувати нові додаткові правила, якщо кримінальний закон сформульований чітко (*praeter legem*); але допустимим є розвиток правових приписів КК в інших джерелах права в межах, встановлених кримінальним законом (*intra legem*) [37, с. 274].

Постає питання, за якими ознаками ми можемо окремі джерела права віднести до джерел кримінального права? Перша ознака змістовна – джерелом кримінального права можуть бути лише ті правові положення, які стосуються злочинності діянь, їх караності та інших кримінально-правових наслідків. Друга ознака – нормативність. Під нормативністю як ознакою джерела кримінального права належить розуміти наявність у ньому судження, яке є чинним, визначеним та може за-

стосовуватися до невизначеного кола осіб. Це судження може і не становити собою повну норму, тобто повне загальнообов'язкове правило соціальної поведінки, але видозмінювати її зміст чи давати підстави для визначеного її розуміння [28, с. 291]. Лише кримінальний закон як установчий акт у кримінально-правовій сфері містить всі складові кримінально-правової норми, дає вичерпний перелік складів злочинів, вказуючи на всі необхідні ознаки складу, а також вичерпний перелік покарань, які можуть бути застосовані за вчинення злочинів. У інших джерелах кримінального права можуть міститися положення, які розвивають, уточнюють якусь складову кримінально-правової норми, що закріплена у кримінальному законі. Третя ознака – видане компетентним суб'єктом. Четверта ознака – нормативна новизна. На сучасному етапі розвитку кримінально-правової науки нормативно новим вважається не лише правове положення, сформульоване в процесі криміналізації, диференціації кримінальної відповідальності, конкретизації, але й правило яке не піддається однозначному виведенню з інших положень нормативної системи [37, с. 130], коли навіть, застосувавши всі відомі способи тлумачення, не можна отримати однозначного результату.

3-поміж усіх судових актів вказаним критеріям відповідають ухвали Верховного Суду України, винесені відповідно до ч. 1 ст. 445 Кримінального процесуального кодексу України (надалі – КПК України) у випадку коли мало місце неоднакове застосування судом касаційної інстанції одних і тих самих норм закону України про кримінальну відповідальність щодо подібних суспільно небезпечних діянь, що потягло ухвалення різних за змістом судових рішень. Стаття 455 КПК України зобов'язує Верховний Суд України у резолютивній частині ухвали надати висновок про те, як саме має застосовуватись відповідна норма КК України щодо подібних суспільно-небезпечних діянь. Відповідно до ст. 458 КПК України такий висновок є обов'язковим для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують відповідну норму закону. Наприклад, у постанові Верховного Суду України від 25 квітня 2013 року справа № 5-10кс-13, наведено визначення офіційного документа в складі службового підроблення, а також вирішене питання, чи є свідоцтво про закінчення навчального закладу з підготовки водіїв транспортних засобів

офіційним документом [44]. Аналогічно у постанові Верховного Суду України від 15 листопада 2012 року у справі 5-15кс12 було дане визначення проникнення в приміщення, як кваліфікуючої ознаки окремих злочинів проти власності, а також вирішене питання, чи можна вважати проникненням відкрите входження в заклади громадського харчування в час їхньої роботи з метою незаконного заволодіння майном [43]. Разом з тим не кожна ухвала Верховного Суду України, винесена відповідно до ст. 445 КК України, містить нормативну новизну. У такому випадку вона є лише актом офіційного тлумачення кримінально-правових положень. Наприклад, у постанові від 12 квітня 2012 року у справі № 5-3кс-12 Верховний Суд України здійснив **філологічне тлумачення ч. 1 ст. 366 КК України**, зокрема щодо змісту санкції цієї статті [42].

У будь-якому випадку судові рішення, винесені Верховним Судом України відповідно до ст. 445 КПК України, повинні відповідати тим критеріям якості, які ЄСПЛ ставить до джерел кримінального права, тобто викладені в них правові позиції повинні бути чіткі, доступні та розумно передбачувані. Правові позиції, які погіршують становище особи, не можуть застосовуватися у тих випадках, коли вони були винесені після вчинення злочину особою, дії якої підлягають кримінально-правовій оцінці.

Інші випадки заповнення нормативної недостатності судами у кримінальному праві не є нормотворчістю, а відповідні акти не є джерелами кримінального права, так як їм бракує такої складової нормативності як загальнообов'язковість. Мова йде про постанови Пленуму Верховного Суду України, винесені до набрання чинності ЗУ «Про судоустрій та статус суддів» від 7 липня 2010 року, постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних та кримінальних справ, винесені після вказаної дати, судові рішення, винесені судами загальної юрисдикції під час розгляду окремих справ.

Тим не менше, всі перелічені вище судові акти розглядаються ЄСПЛ як case-law, і викладені в них нові нормативні положення, а також результати тлумачення кримінально-правових положень повинні бути передбачуваними, узгоджуватись з суттю правопорушення та буквою закону. А отже,

з практики ЄСПЛ випливає їх виразно підзаконний характер. Тому неприпустимо коли в постанові Пленуму Верховного Суду наявні положення, які суперечать тексту КК України. Наприклад, у п. 20 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчинені стійкими злочинними об'єднаннями» від 23.12.2005 N 13 вказано, що уже в момент нападу з метою заволодіння зброєю ці об'єднання стають бандою, що суперечить ст. 257 КК України, де вказано на таку обов'язкову ознаку банди як озброєність.

Яскраво виражений обвинувальний ухил українського судочинства¹ робить для особи підозрюваної/обвинуваченої у вчиненні злочину, особливо якщо вона скористається консультацією професійного юриста, передбачуваною ситуацію, що суди застосують кримінально-правові норми в такий спосіб, щоб розгляд справи завершити обвинувальним вироком. Яскраво ілюструє цю проблему судова практика з застосування положень про обставини, що виключають злочинність діянь, яку Л.П. Брич охарактеризувала як «справжнє лихо». Так як суди не відрізняють правомірне заподіяння шкоди у стані необхідної оборони від злочинного діяння. Вивчивши судову практику України в цій частині, науковець дійшла висновку, що в усіх випадках, коли, перебуваючи у ситуації правомірної необхідної оборони, особа, яка захищалась, заподіювала смерть нападнику, вчинене нею діяння було безпідставно кваліфіковане судами України, в кращому випадку, як «Умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця» за ст. 118 чинного КК України, або, що ще гірше, як «Умисне вбивство» за ч. 1 ст. 115 КК України [25, с. 577]. Тому небезпідставно рівень довіри до суддів критично низький. За даними Центру Разумкова в Україні позитивно оцінюють, підтримують діяльність суду лише 4,7% населення[46]. Відтак дотримання критерію передбачуваності судового тлумачення в Україні та інших державах з низьким рівнем правового розвитку, високим рівнем корупції, усталеною прак-

¹ За даними судової статистики в Україні за 2013 рік з 146913 вироків лише 295 виправдальних, тобто 0,2% [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://court.gov.ua/sudova_statystyka/5533ioroiopo.

тикою системного порушення прав людини не гарантує реального захисту прав людини, а тому не дає можливості досягнути цілей Конвенції. Адже, як зазначає ЄСПЛ, гарантії, передбачені ст. 7 Конвенції є важливою складовою верховенства права і покликані забезпечити ефективний захист від свавільного обвинувачення, засудження та покарання [7, § 137]. У такому випадку ЄСПЛ, очевидно, вирішуватиме, чи не мало місця грубе порушення та свавілля у застосуванні правових положень національними судами [9, § 783], за наявності якого констатується порушення ст. 7 Конвенції. ЄСПЛ вказує, що «тлумачити та застосовувати право на внутрішньодержавному рівні – це завдання національних суддів... До завдань ЄСПЛ не належить розгляд помилок національних судів у питаннях фактів чи права, крім випадків, коли вони можуть порушувати права та свободи, передбачені Конвенцією» [6, § 102; 18, § 49] або коли мало місце грубе порушення або свавілля у застосуванні права [5, § 52].

Разом з тим, сформульовані у практиці ЄСПЛ критерії допустимості судового тлумачення та нормотворення, які розширюють сферу дії кримінально-правових положень викликають ряд заперечень. По-перше, в літературі справедливо критикують ЄСПЛ за використання нечітких, розмитих понять для окреслення меж одного з небагатьох абсолютних прав людини, передбачених Конвенцією [20, с. 200]. Адже, ще у 1944 році Ф. Гаєк у своїй роботі «Шлях до рабства» обґрунтував, що верховенство права – це вимога того, «щоб державна влада в усіх своїх діях була зв'язана правилами, які зафіксовані та оголошені заздалегідь» [40, с. 178]. Оскільки кримінальне право дає можливості найбільш грубого, часто неоправданого, втручання в життя людини, то межа між дозволеним та недозволеним у цій сфері повинна бути дуже чітка. Інакше верховенство права буде не більше, ніж ілюзією. По-друге, відсутність чітких меж суддівського угляду серед вимог принципу законності в інтерпретації ЄСПЛ знижує ефективність Конвенції як одного з інструментів захисту прав людини в державах – членах Ради Європи. В першу чергу це стосується держав, які лише недавно стали на шлях демократичного розвитку. Цінність Конвенції полягає не лише в тому, що людина, після завершення всіх процедур на національному рівні, може поскаржитись

на порушення своїх прав в міжнародну інстанцію. Так як пройти крізь «бюрократичне сито» критеріїв прийнятності вдається одиницям, а час, який проходить з часу подачі заяви до остаточного рішення часто применшує або й взагалі нівелює значення результату розгляду справи. Разом з тим, чітка інтерпретація мінімальних стандартів прав людини в рішеннях ЄСПЛ встановлює для держав-учасників видиму межу дозволеного втручання в життя людини. З урахуванням того, що Конвенція та практика ЄСПЛ займають високе становище в ієрархії джерел права в національних правових системах, чітко окреслені межі допустимого кримінально-правового втручання держави дисциплінували б, вводили в певні рамки національні правозастосовні органи, що в свою чергу сприяло б підвищенню ефективності так званої «превентивної» функції Конвенції. Доцільність робити акцент саме на цій функції підтверджується, в тому числі, й статистикою. Так, за період з 1959 р. до 2013 у ЄСПЛ було подано 644357 заяв, з них рішення були винесені лише за результатами розгляду 22764 заяв [21].

На мою думку, для забезпечення верховенства права недопустимим повинно визнаватися судове тлумачення та нормотворення, які розширюють сферу дії кримінально-правових положень, в такий спосіб, що це погіршує становище особи, діяння якої підлягають кримінально-правовій оцінці. ЄСПЛ також на це вказує, даючи загальне визначення принципу законності, у рішеннях з застосування ст. 7 Конвенції, а саме в підрозділі «Загальні принципи» (General principle) [6, § 100; 3, § 29]. Але вирішуючи питання про застосування загальних принципів до конкретної ситуації, жодного разу про це не згадує. Разом з тим, особливо для держав, які лише намагаються стати на демократичний шлях розвитку, з страшним тоталітарним минулим за плечима, де в діяльності правоохоронних органів та суду є обвинувальний ухил, запорукою ефективного, а не ілюзорного захисту прав людини, було б зобов'язання всі сумніви тлумачити на користь особи не лише у питаннях факту, але й у питаннях права.

Підхід ЄСПЛ щодо допустимості зміни змісту кримінально-правових положень за незмінності їх текстуальної форми з урахуванням зміни со-

ціальних обставин дає можливість забезпечити гнучкість кримінального права.

Щодо проблеми аналогії у кримінальному праві, то тут підходи ЄСПЛ та вітчизняних законодавства, науки та практики співпадають. Зокрема, ч. 4 ст. 3 КК України забороняє застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією, однак нема заборони тлумачення кримінально-правових положень за аналогією [39]. Наведені Ю.А. Пономаренком приклади заповнення Верховним Судом України наявних прогалин у КК України в питаннях визначення правил застосування заходів кримінальної відповідальності шляхом аналогії, ЄСПЛ оцінив би як приклади поширювального тлумачення та питання відповідності їх положенням Конвенції розглядав крізь призму критерію передбачуваності [41]. ЄСПЛ, кримінальне законодавство та наука України єдині в тому, що криміналізація та пеналізація діяння не можуть здійснюватися судом шляхом застосування кримінального закону за аналогією.

Отже, аналіз *ratio dicendi* рішень ЄСПЛ з застосування ст. 7 Конвенції дає можливість зробити такі висновки. ЄСПЛ вважає, що судова нормотворчість у кримінально-правовій сфері, поширювальне тлумачення кримінально-правових положень за певних умов не порушує права людини, передбачені Конвенцією. ЄСПЛ не розмежовує судове тлумачення та судову нормотворчість, і формулює однакові межі, правила для названих видів діяльності національних судів. Зокрема, їхні результати повинні бути передбачуваними, узгоджуватися з суттю правопорушення та буквою закону. Суди не можуть конструювати нові склади злочинів, змінювати «набір ознак» складу злочину, запроваджувати нові види покарання. Оскільки ЄСПЛ визнає судову практику джерелом права, до неї висуваються ті ж якісні вимоги, що й до інших джерел кримінального права. ЄСПЛ визнає, що нема якогось єдиного наперед заданого законодавцем змісту кримінально-правової норми, який намагаються віднайти шляхом з'ясування її смислу, натомість допускає, що зміна соціальних обставин, навіть, за умови незмінності текстуальної форми правових положень, може призвести до зміни їхнього змісту. ЄСПЛ допускає, що одне

кримінально-правове положення може мати декілька варіантів розуміння.

Сформульовані ЄСПЛ критерії допустимості судового тлумачення та нормотворення, які розширюють сферу дії кримінально-правових положень не дають можливості забезпечити ефективний захист прав людини, так як не дають чіткого орієнтиру для держав – членів Ради Європи, де межа суддівського угляду, яка узгоджується з правами людини, передбаченими ст. 7 Конвенції. Особливо виразно недостатність запропонованих критеріїв видно на прикладі України. На мою думку, для забезпечення верховенства права недопустимим повинно визнаватися судове тлумачення та нормотворення, які розширюють сферу дії кримінально-правових положень в такий спосіб, що це погіршує становище особи, діяння якої підлягають кримінально-правовій оцінці.

Є всі підстави правові позиції, викладені в ухвалах Верховного Суду України, винесених відповідно до ст. 445 КПК України, визнати джерелом кримінального права, відтак вони повинні відповідати критеріям якості, які ЄСПЛ ставить до джерел кримінального права, тобто бути чіткими, доступними та розумно передбачуваними. Правові позиції, які погіршують становище особи, не можуть застосовуватися у тих випадках, коли вони були винесені після вчинення злочину особою, дії якої підлягають кримінально-правовій оцінці.

Акти Пленуму Верховного Суду України, винесені до набрання чинності ЗУ «Про судоустрій та статус суддів» від 7 липня 2010 року, постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних та кримінальних справ, винесені після вказаної дати, судові рішення, винесені судами загальної юрисдикції під час розгляду окремих справ розглядаються ЄСПЛ як *case-law*, і викладені в них результати тлумачення кримінально-правових положень повинні бути передбачуваними, узгоджуватись з суттю правопорушення та буквою закону. А отже, з практики ЄСПЛ випливає їх виразно підзаконний характер.

Щодо проблеми аналогії у кримінальному праві, то тут підходи ЄСПЛ та вітчизняних законодавства, науки та практики співпадають.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Dana Shahram Beyond retroactivity to realizing justice a theory on the principle of legality in international criminal law sentencing / Shahram Dana // *The Journal of Criminal Law & Criminology*. Northwestern University School of Law. – Vol. 99. – No 4. – P. 857–927 ; P. 864.
2. ECHR, *Alimucaj v Albania*. – 7 February 2012. – Application no. 20134/05 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=11&portal=hbkm&action=html&highlight=P7-4&sessionId=81020805&skin=hudoc-en>
3. ECHR, *Cantoni v France*. – 11 November 1996. – Application no. 17862/91 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=11&portal=hbkm&action=html&highlight=P7-4&sessionId=81020805&skin=hudoc-en>.
4. ECHR, *Del Rio Prada v. Spain (no. 2) GRAND CHAMBER*. – 21 October 2013. – Application no. 42750/09 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=11&portal=hbkm&action=html&highlight=P7-4&sessionId=81020805&skin=hudoc-en>
5. ECHR, *Huntamaki v Finland*. – 6 March 2012. – Application no. 54468/09 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=11&portal=hbkm&action=html&highlight=P7-4&sessionId=81020805&skin=hudoc-en>
6. ECHR, *Jorgic v. Germany*. – 12 July 2007. – Application no. 74613/01 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=11&portal=hbkm&action=html&highlight=P7-4&sessionId=81020805&skin=hudoc-en>
7. ECHR, *Kafkaris v. Cyprus (no. 2) GRAND CHAMBER*. – 12 February 2008. – Application no. 21906/04 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=11&portal=hbkm&action=html&highlight=P7-4&sessionId=81020805&skin=hudoc-en>
8. ECHR, *Kasymakhunov and Saybatalov v. Russia*. – 14 March 2013. – Applications nos. 26261/05 and 26377/06 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=11&portal=hbkm&action=html&highlight=P7-4&sessionId=81020805&skin=hudoc-en>
9. ECHR, *Khodorkovskiy and Lebedev v. Russia*. – 25 July 2013. – Applications nos. 11082/06 and 13772/05 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=11&portal=hbkm&action=html&highlight=P7-4&sessionId=81020805&skin=hudoc-en>
10. ECHR, *Kolk, Kislyiy v Estonia*. – Application no. 23052/04. – Application no. 24018/04 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=11&portal=hbkm&action=html&highlight=P7-4&sessionId=81020805&skin=hudoc-en>
11. ECHR, *Liivik v. Estonia*. – 25 June 2009. – (Application no. 12157/05) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=11&portal=hbkm&action=html&highlight=P7-4&sessionId=81020805&skin=hudoc-en>
12. ECHR, *Moiseyev v. Russia*. – 9 October 2008. – Application no. 62936/00: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=11&portal=hbkm&action=html&highlight=P7-4&sessionId=81020805&skin=hudoc-en>
13. ECHR, *Radio France and Others v. France*. – 30 March 2004. – Application no. 53984/00: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=11&portal=hbkm&action=html&highlight=P7-4&sessionId=81020805&skin=hudoc-en>
14. ECHR, *Rohlena v. the Czech Republic*. – 18 April 2013. – Application no. 59552/08: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=11&portal=hbkm&action=html&highlight=P7-4&sessionId=81020805&skin=hudoc-en>
15. ECHR, *S.W. v. United Kingdom / 22 November 1995*. – Application no. 20166/92: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=11&portal=hbkm&action=html&highlight=P7-4&sessionId=81020805&skin=hudoc-en>
16. ECHR, *Scoppola v. Italy (no. 2) GRAND CHAMBER*. – 17 September 2009. – Application no. 10249/03 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=11&portal=hbkm&action=html&highlight=P7-4&sessionId=81020805&skin=hudoc-en>
17. ECHR, *Soros v. France* – 6 October 2011. – Application no. 50425/06 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=11&portal=hbkm&action=html&highlight=P7-4&sessionId=81020805&skin=hudoc-en>
18. ECHR, *Streletz, Kessler and Krens v. Germany*. – 22 March 2001. – Applications nos. 34044/96, 35532/97 and 44801/98 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=11&portal=hbkm&action=html&highlight=P7-4&sessionId=81020805&skin=hudoc-en>
19. Hall Jerom *General principles of Criminal law: second edition / Jerom Hall*. – New York : Indianapolis, 1960. – 642 p.
20. Murphy Cian C. *The Principle of Legality in Criminal Law Under the ECHR / Cian C. Murphy // European Human Rights Law Review*. – 2010. – Vol. 2. – P. 192–210.
21. Overview 1959-2013 ECHR [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.echr.coe.int/Documents/Overview_19592013_ENG.pdf
22. Reid Karen A *Practioner's Guide To The European Convention on Human Right / Karen Reid*. – London : Sweet&Maxwell Ltd, 2008. – 709 p.
23. Wróbel W., Zoll A. *Polskie prawo karne. Część ogólna / Włodzimierz Wróbel, Andrzej Zoll*. – Kraków, 2013. – 608 p.

24. Андрушко П. П. Джерела кримінального права України: поняття, види / П. П. Андрушко // Адвокат. – 2011. – № 7. – С. 13–22.
25. Брич Л. П. Теорія розмежування складів злочинів : монографія / Л. П. Брич. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. – 712 с.
26. Волосюк П. В. Решения Европейского суда по правам человека как источник уголовного права России : дис... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / П. В. Волосюк. – Ставрополь : ГОУ ВПО Ставропольский государственный университет, 2005. – 172 с.
27. Гацелюк В. О. Реалізація принципу законності кримінального права України (загальні засади концепції) : монографія / МВС України, Луганський державний університет внутрішніх справ / В. О. Гацелюк. – Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2006. – 280 с.
28. Жалинский А. Э. Уголовное право в ожидании перемен: теоретико-инструментальный анализ / А. Э. Жалинский. – М. : Проспект, 2008. – 400с.
29. Закон України «Про міжнародні договори України» від 29.06.2004 // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – N 50. – Ст. 540 ; Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – N 30. – Ст. 260.
30. Закон України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів N 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17.07.1997 // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – N 40. – Ст. 263.
31. Келина С. Г. Принципы советского уголовного права / С. Г. Келина, В. Н. Кудрявцев. – М., 1988. – 175 с.
32. Кибальник А. Г. Современное международное уголовное право / А. Г. Кибальник. – СПб : Юридический центр Пресс, 2003. – 252 с.
33. Козяр В. Г. Джерела кримінального права та кримінального законодавства: співвідношення понять [Електронний ресурс] / В. Г. Козяр. – Режим доступу: <http://radnuk.info/statti/229-kriminal-pravo/15032-2011-01-21-04-45-39.html>.
34. Курс уголовного права. Том 1 : Общая часть. Учение о преступлении / [под ред. Н. Ф. Кузнецовой, И. М. Тяжковой]. – М. : Зерцало, 2002. – 535 с.
35. Луць Л. А. Перспективи становлення судового прецеденту як джерела права України / Л. А. Луць // Вісник Центру суддівських студій. – 2006. – № 6. – С. 9–15.
36. Луць Л. А. Сучасні правові системи світу : навчальний посібник / Л. А. Луць. – Львів: юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. – 247 с.
37. Мадьярова А. В. Разъяснения Верховного Суда Российской Федерации в механизме уголовного правового регулирования / А. В. Мадьярова. – СПб : Юридический центр Пресс, 2002. – 405 с.
38. Навроцький В. О. Значення судової практики і роль прецеденту для кримінально-правової кваліфікації / В. О. Навроцький // Вісник Верховного Суду України. – 2000. – № 6. – С. 49–51.
39. Панчак О. Г. Доктринальне тлумачення закону про кримінальну відповідальність за аналогією [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://radnuk.info/statti/229-kriminal-pravo/15054-2011-01-21-05-10-01.html>
40. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) / С. П. Погребняк. – Х. : Право, 2008. – 240 с.
41. Пономаренко Ю. А. Застосування кримінального закону за аналогією як спосіб подолання прогалин у ньому / Ю. А. Пономаренко // Кримінальне право України. – 2006. – № 2. – С. 9–16.
42. Постанова Верховного Суду України від 12 квітня 2012 року у справі № 5-3кс-12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/3B1705E6BDC16B5BC2257C92003A403E](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/3B1705E6BDC16B5BC2257C92003A403E)
43. Постанова Верховного Суду України від 15 листопада 2012 року у справі № 5-15кс-12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/026DB70CD88FABCD2257C92003A40B6](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/026DB70CD88FABCD2257C92003A40B6)
44. Постанова Верховного Суду України від 25 квітня 2013 року у справі № 5-10кс-13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/CB492A99CBB69EC6C2257C92003A41BA](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/CB492A99CBB69EC6C2257C92003A41BA)
45. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 02.11.2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04>
46. Сайт Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=169
47. Хавронюк М. І. Дещо про сутність кримінального права / М. І. Хавронюк // Юридичний вісник. – 2013. – № 12.
48. Хилюк С. В. Принципи кримінального права: деякі проблеми застосування у практиці Європейського суду з прав людини / С. В. Хилюк // II Міжнародний форум з практики Європейського суду з прав людини : матеріали (м. Львів, 29 листопада – 1 грудня 2013 року). – Львів : Галицький друкар, 2013 – С. 169–199.
49. Хім'як Ю. Б. Гармонізація кримінального права України з практикою Європейського Суду з прав людини : автореф. дис... к.ю.н. : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / Ю. Б. Хім'як. –

- К. : Національна академія наук України Інститут держави і права ім. В.М. Корецького, 2011. – 21 с.
50. Хім'як Ю. Б. Гармонізація кримінального права України з практикою Європейського Суду з прав людини : дис... к.ю.н. : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / Ю. Б. Хім'як. – К. : Національна академія наук України Інститут держави і права ім. В.М. Корецького, 2011. – 270 с.
51. Хім'як Ю. Б. Оціночні кримінально-правові поняття та вимога визначеності закону у рішеннях Європейського суду з прав людини / Ю. Б. Хім'як // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2011. – № 2. – С. 65–70.
52. Чередниченко Е. Е Принципы уголовного законодательства понятия, система, проблемы законодательной регламентации / Е. Е. Чередниченко. – М. : Волтерс Клувер, 2007. – 192 с.
53. ECHR, *Başkaya and Okçuoğlu v. Turkey* 8 July 1999 Applications nos. 23536/94 and 24408/94 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=11&portal=hbkm&action=html&highlight=P7-4&sessionid=81020805&skin=hudoc-en>
54. ECtHR, *Ünsal Öztürk v. Turkey* 4 October 2005 Application no. 29365/95 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=11&portal=hbkm&action=html&highlight=P7-4&sessionid=81020805&skin=hudoc-en>